

УДК. 413.164(833)(03)+61(03)

Н.К.Місяць, В.Й. Білоус, А.В.Білоус

ПРОБЛЕМИ УПОРЯДКУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ОФТАЛЬМОЛОГІЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Аналізуються шляхи утворення української офтальмологічної термінології: власні ресурси мови, запозичення. На підставі походження, форми та функцій виділяються групи офтальмологічних термінів.

Проблеми упорядкування української медичної, в тому числі офтальмологічної, термінології становлять інтерес для медиків-дослідників та викладачів медичних навчальних закладів. Вони є актуальними і для філологів, що досліджують термінологію. Тому чимало лікарів прилучається до праці перекладачів і упорядників медичних термінів. Протягом 1990-1998 рр. різні видавництва України (державні і приватні) видали близько 280 переважно перекладних галузевих словників, серед яких 40 словників з медицини. Проте укладання медичних словників не втрачає своєї актуальності, адже сучасна медична термінологія - це одна з найбільш широких і складних у понятійному відношенні систем. За останній час досягли значних розмірів вузькоспеціальні медичні лексикони. Наприклад, терміносистема лікарських засобів включає понад 80 тис. мовних одиниць. Щорічно з'являється понад 1000 нових медичних термінів. Подальша диференціація медичних галузей знань полегшує обмін інформацією в межах вузького фаху, але ускладнює взаєморозуміння в межах макросистеми медицини. Укладання фахових термінологічних медичних словників допомагає вирішити це протиріччя. Успіхи в цій справі, за нашим глибоким переконанням, на боці тих колективів, які включають фахівців-медиків, а також філологів, нормалізаторів мови [1].

Слід зазначити, що сучасні медичні та біологічні терміносистеми досягли найбільшого ступеня інтернаціоналізації у порівнянні з термінологією інших галузей завдяки впливу двох класичних мов античного світу - давньогрецької і латинської. Збірка давньогрецького вченого Гіпократ ("Corpus Hippocraticum") фактично започаткувала медичну термінологію. З цієї праці наукова медицина успадкувала багато найменувань, у тому числі в галузі офтальмології (*амбліопія, карцинома, герпес, парез* тощо). З творів Арістотеля запозичені терміни *глаукома, лейкома, ністагм, екзофтальм* тощо. Лікарі Александрійської медичної школи Герофіл та Еразистрат сміливо вводили в медичний обіг штучні, спеціально створені найменування. Грецька мова включно до кризи античного світу фактично виконувала функцію міжнародної мови медицини та професійного взаєморозуміння між лікарями різних етнічних груп. Невипадково відомий російській учений-енциклопедист М.В.Ломоносов, який блискуче знав класичні мови, підкреслював їх виняткове значення для потреб термінології. Він писав: "Для термінів у багатьох науках: у фізиці, у хімії, в астрономії, й особливо в анатомії, у ботаніці та у всій медицині грецька мова дуже потрібна". Неабияку увагу медичній термінології приділяв найвидатніший лікар Риму Клавдій Гален. Він вважав, що кожне медичне слово повинне мати лише одне значення. Цей підхід Галена збігається з вимогами до термінів сучасної медичної науки.

На думку вчених, взаємодія грецької та латинської мов сприяла їх активній участі у творенні медичної термінології. Медичні найменування, яких не вистачало в грецькій мові, запозичувалися нею з латинської, а грецькі за походженням слова зазнавали латинізації. Часто автентичні латинські слова дублювалися латинізованими грецькими запозиченнями. І сьогодні одна з найбільш характерних властивостей медичної термінології, що зумовлена її двомовною греко-латинською основою, полягає в наявності значної кількості дублетних терміноелементів грецького та латинського походження. Порівняємо: офтальмолог (грецьк.) - окуліст (лат.), arcus senilis (лат.) - gerontoxon corneae (грецьк.). В сучасній офтальмологічній термінології зустрічаються випадки використання термінів, в основу яких покладені синоніми, один з яких це слово грецької, а другий - латинської мови. Наприклад: блефарит (від грецьк. blefaron - повіка), пальпебральний (від лат. palpebra - повіка). Латинська лексика творів Цельса (XVст.) довго була зразком термінологічної точності, саме вона стала невід'ємною частиною міжнародних анатомічних номенклатур кінця XIX - середини XX століття, серед яких зокрема й офтальмологічні терміни (oculus - око, retina - сітківка тощо).

Історія свідчить, що народно-розмовна латинська мова, прислужившись створенню нових національних мов Європи (французької, італійської, іспанської тощо), стала мертвою. Однак доля мертвої латини виявилася особливою: протягом кількох століть вона залишалася писемною, книжною мовою, зрозумілою в Європі вченим і тим, хто опановував науки. Згадаймо, що у Слов'яно-греко-латинській академії (1658 р.) та в Першій госпітальній школі, створеній Петром I (1707 р.), особлива увага приділялася вивченню наукової анатомічної та хірургічної латинської термінології. В епоху Відродження латина перетворилася на міжнародну наукову мову в європейському регіоні. Лише в середині XIX століття вона поступилася місцем (в різних країнах у різний час) національним мовам, які взяли на себе функції усної й писемної наукової комунікації. Проте за латиною традиційно зберігається номінативна функція. Наприклад, у передмові до "Енциклопедичного медичного словника" А.Віларе (переклад з німецької), що вийшов у 1892-1893 рр., зазначалось: "За останні десятиріччя російська медична термінологія значно розвинулась і укріпилась між практичними лікарями, проте вона ще не знаходить-ся на такій висоті, щоб виключалось вживання латинських назв".

У сучасному науковому світі в країнах європейського й американського регіонів грецька й латинська мови визнаються джерелами поповнення медико-біологічної термінології, і переважна більшість нових медичних назв - це слова грецького і латинського походження. Латинізми і грецизми продовжують збагачувати інтернаціональну термінологію [2:162].

За кілька століть свого функціонування в українській мові запозичення з давньогрецької та латинської мов відіграли позитивну роль у формуванні її словникового складу, міцно утвердилися в науковій українській мові

та становлять її невід'ємну частину. Латинські та давньогрецькі терміни-інтернаціоналізми добре адаптувалися в українській мові відповідно до її фонетичних та граматичних законів. Їх наявність збагачує мову, оскільки "інтернаціональне не протистоїть національному, а втілюється в ньому" [3:42]. Завдяки інтернаціоналізації національної термінології мова виходить на міжнародну арену, дає можливість народові глибше оволодіти науковими здобутками світової науки. Дбати про національне вираження термінів і водночас не виривати українську медичну термінологію з міжнародного контексту - одна з принципових засад національного термінотворення.

Для української офтальмологічної термінології актуальним є саме такий шлях творення термінів. Водночас удосконалення українських медичних назв вимагає великої творчо-пошукової праці щодо гармонійної взаємодії інтернаціональних та національних компонентів. Тому дуже важливо, щоб якнайбільше спеціалістів і потенційних користувачів взяло участь у її розробленні. Ця проблема зацікавила лікарів Житомирського державного обласного офтальмологічного товариства та фахівців кафедри слов'янських мов Житомирського державного педінституту. З огляду на роль латини у світі медичних термінів, а також усвідомлюючи гостру потребу у розвитку вітчизняної медичної термінології, вони працюють над укладанням латинсько-українського офтальмологічного словника.

При укладанні словника виникає проблема, якому терміну надати перевагу: запозиченому чи власне національному. Це залежить від багатьох чинників. Історія формування української медичної термінології складна. З одного боку, процес українського термінотворення характеризувався намаганням для кожного терміна запропонувати еквівалент рідної мови, використати мову фольклорних творів та творів давніх українських письменників, аж до Климентія Зіновієва, залучити діалектну мову, створити неологізми виключно з матеріалу української мови тощо. На таких засадах укладалися словники 20-их років. Це була, за влучним висловом В.К. Чапленка, "визвольна" тенденція тодішнього мовотворення. Проте далеко не всі із запропонованих перекладених та новоутворених медичних термінів витримали випробування часом. І згодом вони були замінені термінами греко-латинського походження. Наприклад, не прижилися і замінені латинськими чи грецькими слова "рогівниця" (кератит), "очник, оковрач" (окуліст, офтальмолог), "війниця" (блефарит), "повікоскорч" (блефароплегія), "кліпавка" (пальпебра), "криляк, песик на оці" (птерігіум), "судинниця" (хоріоїдит), "банькатість" (екзофтальм) тощо. Невдалим був переклад російської назви офтальмологічного інструмента "векодержатель" як "вікотримач", адже в українській мові слово "віко" означає "верхню частину труни" (крышка гроба - рос.). Російському "веко" в українській мові відповідає "повіка", отже треба було перекласти "повікотримач".

З критичними зауваженнями на адресу пуристів виступали українські письменники. І.Я. Франко закликав дотримуватися принципу поміркованого поєднання національних та інтернаціональних елементів. Він заперечував як немотивоване запозичення іншомовних номенів, так і діаметрально протилежне явище вузьконаціонального пуризму, вважаючи, що для всіх термінів (як власне українських, так і запозичених) необхідним є "...приноровлення їх до духу і звукових правил рідної мови" [4:72]. Про безвихідність пуристичної позиції в українському термінотворенні писали мовознавці. Наприклад, у книзі І.М. Сумцова "Начерк розвитку української літературної мови" (Харків, 1918 р.) підкреслювалося: дещо треба залишати без перекладу, бо немає потреби перекладати слова, які мають міжнародне значення і скрізь вживаються однаково.

Лінгвістичний пуризм характеризує певний етап у розвитку національної термінології в будь-якій мові. Свого часу це явище спостерігалось в процесі творення російськомовної медичної термінології. Серед російських лікарів були крайні пуристи, які заперечували будь-які запозичення. Вони обстоювали російську загальновживану лексику, якій надавали спеціального значення. Найбільш яскравим прикладом у цій справі був В.І. Даль, у славнозвісному словнику якого всі іншомовні медичні назви замінялися російськими загальновживаними словами. Наприклад: "боевая жила" (замість артерія), "чахотка, чахлость, сухотка" (замість атрофія), "безчувственность, безчулость" (замість анестезія), "наука о нутряках, о нутровых животных" (замість гельмінтологія), "зельница, снадобница" (замість аптека) тощо. Проте запропоновані В.І. Далем зміни не прижилися в російській медичній термінології.

Уроки історії творення національної медичної термінології вчать орієнтуватися на терміни професійного слововживання. В наш час, коли в українській мові активізувалися процеси термінотворчості, треба усвідомлювати важливість збереження латинських *termini technici*, тобто еталонних, інтернаціональних не тільки за значенням, але й за формою найменувань. Саме це, на нашу думку, обґрунтовує використання запозичених латинських та латинізованих термінів і надання їм переваги перед словами рідної мови. Наприклад: атрофія (не порушення живлення, відмирання); кератопластика (не рогівкопластика); ірідодіагностика (не райдужкодїагностика); циліоретинальна артерія (не війчасто-сітківкова артерія); ангіопатія (не страждання судин); таламус (не зоровий пагорб); гіпоталамус (не зоровий підпагорб); альбінізм (не білоочість); амбліопія (не кволість зору); факодонез (не тремтіння кришталика).

Численні латинські та латинізовані терміни значно економніші від опису українською мовою, і тому в спілкуванні фахівців їм треба надавати перевагу, адже врахування фактора громіздкості/негроміздкості - одна з теоретичних засад термінотворчості. Порівняймо: ангіоскотома (angio - те, що відноситься до судин; scotoma - дефект поля зору, зумовлений відсутністю світлочутливих елементів у ділянці розміщення великих кровоносних судин сітківки); афакія (відсутність кришталика); аблефарія (вроджена відсутність повік); анізокорія (неоднакова величина зіниць); астигматизм (аномалія рефракції, при якій заломлююча сила оптичної системи ока різна в різних меридіанах, внаслідок чого промені, що виходять з будь-якої точки простору, не дають на сітківці точкового фокусного зображення); астенопія (швидке втомлювання очей під час зорової роботи, особливо при малій відстані від ока до об'єкта); кон'юнктива (слизова оболонка ока, яка має епітеліальний шар і сполучнотканинну основу); ендоефтальміт (гнійне запалення внутрішніх оболонок очного яблука, при якому гноем насичується склоподібне тіло); екзофтальм (зміщення очного яблука вперед, що супроводжується розширенням очної щіли-

ни); епікантус (вертикальна складка шкіри, що прикриває медіальний кут очної щілини); геміопія (збереження зорових функцій в одній половині поля зору кожного ока); геміанопсія (дефект поля зору, що локалізується в одній половині поля зору кожного ока) тощо. Нерідко латинський чи латинізований термін є характеристикою професійної мови лікарів, а його еквівалент українською мовою - це загальновживане слово, наприклад: *visus* - зір; *criptophthalmus* - заховане око тощо.

Таким чином, активне використання латини характеризує другу тенденцію в українській термінотворчості, а саме те, що спеціальна наукова термінологія формується за такими ж принципами, як і в інших мовах світу.

Оскільки латина загальновизнана мова медичної науки й багато мов світу продовжують створювати нові медичні назви, спираючись на неї та пристосовуючи її до своїх фонетичних і граматичних особливостей, остільки у значній частині українських офтальмологічних термінів використовується латина. Терміноупорядники зважають на відповідність латинських та латинізованих термінів структурі української мови, її внутрішнім законам, а саме: вимогам системності, логічного обґрунтування, стислості, словотворчої продуктивності. Наприклад: травматична ангіопатія сітківки (від *angiopathia retinae traumatica*), атрофія зорового нерва (від *atrophia nervi optici*), поле зору монокулярне (від *campus visionis monocularis*). У цих складених українських термінах одне із слів запозичується, одне калькується й одне перекладається. В складеному українському терміні "оптична вісь" (від *axis opticus*) слово "вісь" - це переклад, а слово "оптична" - калька.

В упорядкуванні українських офтальмологічних термінів важче упорядковувати анатомічні терміни, оскільки переважна більшість цих назв не має аналогів в українському народному мовленні. Можна назвати лише поодинокі приклади українських еквівалентів до латинських та латинізованих анатомічних термінів: комора переднеочна (лат. *camera anterior bulbi*); веселкове перепно (грецьк. *iris*); очна щілина (лат. *rima palpebrarum*). Легше вдається справлятися з назвами хвороб, оскільки для них часто існують еквіваленти позначень, поширені в мові народної медицини. Наприклад: виворіт повік (*ectropion*), набряк повік (*aedema palpebrarum*), сліпота (*amaurosis*), бичаче око (*buphthalmus*), заяче око (*lagophthalmus*), нерухомість зіниць (*immobilitas pupillarum*). Наведені українські еквіваленти - яскравий приклад логічного способу творення термінів: від суті означуваного поняття до пошуку засобів його вираження. З глибин віків, з давньоукраїнських літописів дійшли до нас слова, що належать до загальнослов'янського шару лексики, наприклад, більмо.

Отже, ці факти свідчать про те, що українська офтальмологічна термінологія може активно використовувати лексичний фонд української мови, її природного джерела - народно-розмовну мову, відновлювати автентичну природу деяких термінів. Необхідно усвідомлювати, що такі терміни спочатку можуть сприйматися як незвичні. Однак саме те, що вони мають народне коріння, може забезпечити їхнє органічне входження в українську офтальмологічну терміносистему. Мовознавці відзначають, що "зовсім не можна собі уявити (якщо мати на увазі випадок природного розвитку мови), щоб кожна мовна інновація відразу стала надбанням мови" [5:4]. Академік В.В. Виноградов підкреслював: "Між словником науки і словником побуту - прямий зв'язок. Будь-яка наука починає з результатів, здобутих мисленням і мовленням народу, і в подальшому своєму розвитку не відривається від народної мови" [6:165]. Факти входження в мову української науки слів народно-розмовної мови свідчать, що українська лексикографічна праця 20-х років не була марною. Розумне, критичне і водночас дбайливе використання цих словників може прислужитися справі упорядкування української офтальмологічної термінології.

Підсумовуючи вищесказане, сучасні українські офтальмологічні терміни на підставі походження, форм та функцій можна поділити на декілька груп. Перша група - це українські найменування, в основі яких народно-розмовна українська мова. До цієї групи можуть бути включені кальки з російської мови, наприклад: *retina* (лат.) - сетчатка (рос.) - сітківка (укр.); *corpus vitreum* (лат.) - стекловидное тело (рос.) - склоподібне тіло (укр.); *campus visionis* (лат.) - поле зренья (рос.) - поле зору (укр.); *rima palpebrarum* (лат.) - глазная щель (рос.) - очна щілина (укр.). Ця група невелика за кількістю термінів.

Другу групу становлять інтернаціоналізми. Серед них запозичені латинізми та грецизми і західноєвропейізми з різним ступенем асимілювання. Здебільшого інтернаціоналізми виправдані в анатомічних термінах, наприклад: мікроблефарон (аномалія розвитку ока, малий вертикальний розмір повік), мікрофтальм (аномалія розвитку ока, малі розміри очного яблука). Справжніх західноєвропейізмів в українській медичній термінології порівняно мало. В основному вони представлені в термінології, що стосується медичної техніки, операційних прийомів, гігієни, генетики, фізіології. В офтальмології це, наприклад, слово "піпетка". Значно рідше вони зустрічаються в номенклатурі хвороб. Певна частина інтернаціоналізмів має українські еквіваленти, утворюючи синоніми, наприклад: акомодация - пристосування.

Третю групу складають латинські терміни *technici*, які продовжують активно використовуватися через їх особливості: 1) вони не розвиваються, оскільки походять з мертвих мов; 2) вони короткі і можуть створювати багатоконпонентні терміни; 3) вони мають високий ступінь повторюваності, що забезпечує їх легке засвоєння мовами (500 термінів забезпечують розуміння 1500 термінів); 4) вони збільшують термінотворчий потенціал наукової мови, оскільки створюють слова-гібриди, наприклад, термін "ретініт" економніший за "запалення сітківки", хоча українська офтальмологічна термінологія органічно сприйняла термін "сітківка", віддавши йому перевагу перед латинським *retina*.

Упорядкування і нормалізація української офтальмологічної термінології справа складна і вкрай необхідна для розвитку мови української науки, адже неблагополуччя у медичній термінології негативно впливає не тільки на інфраструктуру медичної освіти в Україні, але й на розвиток самої медичної науки.

1. Місяць Н., Білоус В., Білоус А. Про укладання латинсько-українського офтальмологічного словника-довідника // Українська термінологія і сучасність. Збірник наукових праць. – Київ, 1998. –С. 219-223.
2. Цимбалюк Ю.В. Місце латинізмів у новій науково-технічній термінології // Науково-технічний прогрес і мова. - Житомир, 1976. -С. 162-163.
3. Акуленко В.В. Интернациональные элементы в лексике и терминологии . - Харьков, 1980. –225 с.
4. Франко І.Я. Слов'янська взаємність в розумінні Яна Коллара і тепер //Зібрання творів у п'ятдесяти томах. - Т.29. -С. 51-76.
5. Серебренников Б.А. Теория волн Иоганна.Шмидта и явление языковой аттракции // Вопросы языкознания. - 1957. - №4. -С. 3-15.
6. Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слова // Избранные труды: Лексикология и лексикография. -М.: Наука, 1977. -С.162-189.

Місяць Наталія Купріянівна – кандидат педагогічних наук, доцент, завкафедрою слов'янських мов Житомирського державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Наукові інтереси:

- функціональна семантика слов'янських мов;
- методика викладання слов'янських мов у вищій та середній школі;
- культурологія.

Білоус Володимир Йосипович – лікар вищої категорії, головний офтальмолог м. Житомира.

Наукові інтереси:

- історія офтальмології;
- офтальмоендокрінологія;
- нетрадиційні методи лікування очних захворювань.

Білоус Алла Володимирівна – студентка факультету іноземних мов Житомирського державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Наукові інтереси:

- англійська філологія;
- нові технології навчання англійської мови.